

Zestawy ziół z XVIII i XIX wieku

Jacek Drobnik¹, Elżbieta Drobnik²

¹Katedra i Zakład Botaniki Farmaceutycznej i Zielarstwa Śląskiego Uniwersytetu Medycznego w Katowicach

²Apteka Słowiańska, ul. Zawiszy Czarnego 7a, 40-872 Katowice

Adres do korespondencji: Jacek Drobnik, ul. Stalmacha 7/11, 41-406 Mysłowice, e-mail: drobnik@onet.eu

Sets of herbs from 18th and 19th centuries · Old dispensaries and pharmacopoeias use some herbs arranged as four- or five-element sets. They were grouped according to their assumed pharmacological effect: carminative (or heating), cardiac, sudorific, opening, resolvent and emollient (mucilaginous), and cooling. One of them are also capillaries, i.e. 'herbs for hairs' or 'hairy herbs'. Some simple preparations are arranged in groups of three: stomachic salts and oils, pleuritic and postnatal medicinal waters. Pepper fruits and myrobalans were also used in sets. Propably all discussed sets were composed of equal parts and treated as a single constituent of further composed preparations. All they were forgotten about the first quarter of 19th century.

Keywords: medicinal plants, 18th century, 19th century, history of herbal medicines

© Farm Pol, 2009, 65(5): 348-355

Niektóre dzieła farmaceutyczne z XVIII i pierwszej ćwierci XIX stulecia wymieniają nazwy pewnych grup ziół lub pewnych preparatów prostych, o jednakowym działaniu leczniczym. Tworzą one zestawy liczące po 3, 4 lub 5 gatunków lub preparatów. Skąpe informacje na temat ich stosowania zawarte w farmakopeach i dyspensatoriach oraz analiza ich nazewnictwa pozwalają zakładać, że nie tylko przypisano im określone wspólne działanie farmakologiczne, ale także że zioła te stosowano w pewnych recepturach łącznie.

Niniejsza praca zawiera identyfikację gatunków macierzystych w poszczególnych zestawach ziół oraz sporządzanych z nich wód i soli leczniczych. Podając nazwy zestawów ziół nie chcemy oceniać ich faktycznego działania leczniczego, nazwy świadczą jedynie o właściwościach przypisywanych tym ziołom ówczesnie. W świetle aktualnej wiedzy dawne przyporządkowanie do konkretnych grup terapeutycznych zazwyczaj okazuje się zupełnie chybione.

Podobnie jak zioła, pogrupowano w XVIII w. niektóre preparaty galenowe, np. maści o określonym działaniu leczniczym (*quatuor unguenta calida* – cztery maści ciepłe i *quatuor unguenta frigida* – cztery maści zimne [1]), a także kamienie i minerały lecznicze (np. *quinque lapides pretiosi* – pięć drogich kamieni [1]).

Kwiaty i nasiona wiatropędne

Wyróżniano trzy grupy surowców roślinnych, którym przypisywano działanie wiatropędne. Były to:

1. **Flores quatuor carminativi** – łac. cztery kwiaty wiatropędne. Zaliczano do nich **1) flos Chamomillae** – koszyczek rumianku *Matricaria chamomilla* L. [2]; **2) flos Anethi** – kwiat kopru ogrodowego (koperku) *Anethum graveolens* L. [2, 3]; **3) flos Parthenii** – koszyczek wrotyczu maruny *Tanacetum parthenium* (L.) Sch. Bip. [2, 3] oraz **4) flos Millefolii** – kwiatostan krwawnika pospolitego *Achillea millefolium* L. [2]. Zamiast krwawnika Hahnemann wymienia jednak *inflorescentia Meliloti* – kwiatostan nostrzyka żółtego *Melilotus officinalis* (L.) Lam. [3], być może myląc podobne epitety *Millefolii/Meliloti*.
2. **Semina carminativa majora** – większe nasiona wiatropędne [3], zwane też **semina quatuor calida majora** – cztery większe ciepłe nasiona, a u Czerwiakowskiego tłumaczone jako **rozgrzewające** [4]. Należały do nich: **1) fructus Anisi** – owoc anyżu *Pimpinella anisum* L.; **2) fructus Carvi** – owoc kminku *Carum carvi* L.; **3) fructus Cumini** – owoc kminu rzymskiego *Cuminum cyminum* L. oraz **4) fructus Foeniculi** – owoc fenkułu włoskiego *Foeniculum vulgare* Mill. (kopru włoskiego) [1–3, 22]. Wszystkie surowce z tej grupy to w sensie morfologicznym drobne suche owoce niepekające, jednak tradycyjnie nazywano je nasionami (*semina*). Jedynie farmakopea holenderska zamiast *fructus Cumini* mylnie podaje *semen Lupini* – nasienie

łubinu białego (*Lupinus albus* L.) [5]. Pomyłka wynika zapewne z podobnego brzmienia słów *cumin* i *lupini*.

3. **Semina carminativa minora** – mniejsze nasiona wiatropędne, zwane też **semina quatuor calida minora** – cztery mniejsze ciepłe nasiona. Były to: **1) fructus Ammeos majoris** – owoc aminku większego *Ammi majus* L.; **2) fructus Amomi veri** – owoc *Sison amomum* L.; **3) fructus Apii** – owoc selerów zwyczajnych *Apium graveolens* L. oraz **4) fructus Pastinacae sylvestris latifoliae** – owoc pasternaku zwyczajnego *Pastinaca sativa* L., ale tylko roślin dziko rosnących, nie ogrodowych. Zamiast pasternaku niektórzy autorzy wymieniają jednak inne podobne surowce: *fructus Dauci sylvestris* – owoc marchwi zwyczajnej *Daucus carota* L. [1, 3, 5] (u [22] surowiec pod nazwą *fructus Dauci*) lub nawet (mylnie?) *fructus Podagrariae* – owoc podagrycznika pospolitego *Aegopodium podagraria* L. Podobnie jak w poprzedniej grupie, wszystkie te owoce nazywano tradycyjnie nasionami – *semen*. Czerwiakowski [4] mylnie wymienił aminek wśród ziół z poprzedniej grupy.

Kwiaty nasercowe

Wyróżniano **flores quatuor cordiales** – cztery kwiaty nasercowe, przez Czerwiakowskiego nazwane *serdecznymi* [4]. Zaliczano do nich: **1) flos Boraginis** – kwiat ogórecznika lekarskiego *Borago officinalis* L.; **2) flos Buglossi** – kwiat farbownika lekarskiego *Anchusa officinalis* L.; **3) flos Rosae** (= *flores Rosarum*) – kwiat róż *Rosa* spp. (różnych gatunków, z których najczęściej stosowano w recepturze różę dziką *Rosa canina* L. i różę francuską *R. gallica* L.) oraz **4) flores Violarum** – kwiaty fiołka wonnego *Viola odorata* L. [1–3, 5]. Grupa tych ziół nosi niemiecką nazwę *die vier herztärkenden Blumen* – cztery kwiaty wzmacniające serce [6] i ang. *four cordial flowers* – cztery kwiaty (na-)sercowe, od przypisywanego im (mylnie!) działania leczniczego. W związku z takim zastosowaniem leczniczym ogórecznik już w dziełach Hahnemanna nosi nazwę *Herzfreudboretsch* – dosłownie *ogórecznik przyjazny sercu*. Ani jedno z wymienionych ziół według dzisiejszej wiedzy nie ma jednak działania kardiotonicznego.

Drewna napotne

Znano **ligna quatuor sudorifica** – cztery drewna napotne, które prawdopodobnie służyły do przyrządzania naparów. Mieszanki drzewien stosowane tak jak ziółka, nosiły dawniej ogólną nazwę *species lignorum* i miały postać drobnych wiórków bądź drzazg. Grupę drzewien napotnych tworzyły: **1) lignum Guajacii** – drewno gwajakowca lekarskiego *Guaiacum officinale* L.; **2) lignum sanctae Luciae** (zwane też *lignum*

sancti Gregorii) – drewno wiśni antypki *Prunus mahaleb* L.; **3) lignum Sarsaparillae** – drewno kolcorośli (nieustalonych gatunków z rodzaju *Smilax* L.) pochodzące z korzeni tych roślin; **4) lignum Sassafras** – drewno safrasu *Sassafras albidum* (Nutt.) Nees [2].

Korzenie otwierające

Działanie otwierające definiowano dawniej niezwykle szeroko, m.in. jako rozszerzające gruczoły, a więc zwiększające wydzielanie. Podobnie zresztą rozległe rozumiano i inne działania lecznicze, np. rozmiękczone i rozluźniające, o których niżej. Wyobrażenie o ówczesnym rozumieniu oddziaływania leczniczego takich ziół daje fragment *Zielnika* Syreniusza (1613) na temat zastosowania kosaćca (jego kłącze nazywa się *korzeniem fiołkowym*): *Żyły flegmą gęstą a lepłą ogarnione i zatkane otwiera korzeń fiołkowy, (...) flusy gęste rozrzedza, rozprawia i rozpędza; (...) pęcherzowi, śledzionie i wątrobie zamulonym, korzeń (...) jest bardzo użyteczny dając go pić. Albowiem wietrzności w nich zimne rozpędza, zamulenia otwiera, wilgotności w nich (...) rozrzedza i rozprawuje. (...) Śledzionie, zamulonym, zatwardziałym [narząd] jest bardzo użyteczny, albowiem otwiera, rozprawuje, wychędaża (...). Olej kwiatu kosaćcowego wyciera, ścieńcza, zwarza, trawi, potężnie rozpędza, rozprawuje, rozrzedza, odmiękcza (...) (Dioskorides, Mesua) [7]. Powyższe wywody są pokłosiem nauk Galena, a zgodnie z jego nauką za gruczoł uważano prawie każdy narząd, także śledzionę i mózg (który miał wydzielać flusy flegmy przez nos).*

Do korzeni otwierających zaliczano dwie grupy ziół po pięć korzeni.

- 1) Radices quinque aperientes majores** – pięć większych korzeni otwierających o składzie: **1) radix Apii** – korzeń selerów zwyczajnych *Apium graveolens* L.; **2) radix Petroselini** – korzeń pietruszki zwyczajnej *Petroselinum crispum* (Mill.) Fuss; **3) radix Foeniculi** – korzeń fenkułu włoskiego *Foeniculum vulgare* Mill. (kopru włoskiego); **4) radix Ruscii** – korzeń ruszczyku kolczastego *Ruscus aculeatus* L. (krzewu) oraz **5) radix Asparagi** – korzeń szparagu lekarskiego *Asparagus officinalis* L. [1, 3, 5]. Stosowano je jako ziółka (*species*) zmieszane w równych częściach [5] do leczenia bliżej nieokreślonych dolegliwości narządów jamy brzusznej. Wchodziły też w skład syropu złożonego o nazwach: *syropus de quinque radicibus aperientibus* [23], *syropus radicum quinque aperientium* [22], był to osłodzony odwar z tych ziół. Jako zestaw surowców wyszły z użycia w połowie XIX w. [8].

Działanie otwierające definiowano dawniej niezwykle szeroko, m.in. jako rozszerzające gruczoły, a więc zwiększające wydzielanie. Podobnie zresztą rozległe rozumiano i inne działania lecznicze. Wyobrażenie o ówczesnym rozumieniu oddziaływania leczniczego takich ziół daje fragment *Zielnika* Syreniusza (1613) na temat zastosowania kosaćca.

2. **Radices quinque aperientes minores** – pięć mniejszych korzeni otwierających. Należały do nich **1) radix Rubiae** – korzeń marzany barwierskiej *Rubia tinctorum* L.; **2) rhizoma Agropyri** (= *radix Graminis*) – kłącze perzu właściwego *Elymus repens* (L.) Gould [3, 5, 22], jednak zamiast niego Gray [2] podaje *radix Taraxaci* – korzeń mniszku *Taraxacum* spp.; **3) radix Ononidis** – korzeń wilżyny ciernistej *Ononis spinosa* L.; **4) radix Eryngii** – korzeń mikołajka polnego *Eryngium campestre* L. oraz **5) radix Capparis** – korzeń kaparów ciernistych *Capparis spinosa* L. [1, 3]. Podobnie jak poprzednie, stosowano je w postaci ziółek (*species*) zmieszanych w równych częściach [5]. Być może jako właściwości „otwierające” interpretowano działanie moczopędne tych ziół, pochodzące szczególnie od perzu i wilżyny. Niektóre źródła zamiast wilżyny ciernistej podają w tym zestawie wilżynę bezbronną *O. arvensis* L. [22].

Mąki rozluźniające

Przez działanie rozluźniające rozumiano działanie typowe dla surowców śluzowych, czyli powlekające i rozwalniające. Wyróżniano grupę o nazwie **farinae quatuor resolventes** – cztery mąki rozrzedzające, roztwarzające. Zaliczano do niej następujące surowce: **1) farina Hordei** – mąka jęczmienna, która pochodziła głównie ze zmielonego ziarna jęczmienia zwyczajnego *Hordeum vulgare* L. [2, 3]; **2) farina Fabae** – mąka bobu *Vicia faba* L. [2, 3, 9] ze zmielonych nasion; **3) farina Lini** – mąka z siemienia lnianego, czyli nasion lnu zwyczajnego *Linum usitatissimum* L. [2]; w jej miejsce Hahnemann [3] podaje jednak *farina Ervi* – mąkę z nasion wyki soczewicowatej *Vicia ervilia* (L.) Willd. (= *Ervum ervilia* L.). **4)** Czwartym surowcem była *farina Oryzae* – mąka ryżowa z ryżu siewnego *Oryza sativa* L. [2]. Zamiast niej Hahnemann [3] podaje *farina Lupini albi* – mąkę z nasion łubinu białego *Lupinus albus* L.

Jeżeli przetwarzano te surowce na gorąco (odwar, napar), to dochodziło do klajstrowania skrobi, skutkiem czego otrzymywano kleik (*mucilago*). Natomiast podczas wytrawiania na zimno (maceracja) śluzu z łubinu nasion i owoców (najwięcej ich zawiera siemię lniane) przechodziły do roztworu. W obu wypadkach obecność wody powoduje też pęcznienie błonnika.

Zioła zmiękczające

Podobne działanie lecznicze (*protectivum, emolliens*) przypisywano ziołom z czterech kolejnych grup, zwanych ogólnie ziołami zmiękczającymi *herbae emollientes*. Różni autorzy podają dość mocno rozbieżny skład gatunkowy ziół z tych grup, toteż zestawiono je przejrzysto w **tabeli 1**.

1. **Herbae quatuor emollientes** – cztery zioła zmiękczające to grupa, do której zaliczano: **1) folium Ciclae** – liść boćwiny *Beta vulgaris* L. subsp. *vulgaris*, przy czym można go było zastąpić surowcem *herba Parietariae* – zielem parietarii lekarskiej *Parietaria officinalis* L.; **2) herba Althaeae** – ziele prawoślazu lekarskiego *Althaea officinalis* L. (zapewne jednak same liście tej okazałej, grubołydowej rośliny); **3) herba Malvae** – ziele ślazu dzikiego *Malva sylvestris* L.; **4) herba Violariae** – ziele fiołka wonnego *Viola odorata* L. [5]. Być może we wszystkich wypadkach zamiast ziela stosowano same liście, oderwane od silnych, twardych łodyg.
2. **Herbae quinque emollientes** – pięć ziół zmiękczających. Należą do nich, podobnie jak wyżej: **1) herba Althaeae** – ziele prawoślazu lekarskiego; **2) herba Malvae** – ziele ślazu dzikiego; **3) herba Violariae** – ziele fiołka wonnego [1]; **4) herba Mercurialis** – ziele szczyru rocznego *Mercurialis annua* L. (lecz nie szczyr trwały *M. perennis* L. [1, 10]) oraz **5) herba Parietariae** – ziele parietarii [22]. Zmieszane w równych częściach traktowano jako jeden składnik preparatów złożonych [1]. Według ostatniego z cytowanych źródeł, owe pięć ziół wchodziło np. w skład maści zmiękczających stosowanych zewnętrznie.
3. **Herbae quatuor emollientes primariae** – cztery pierwsze zioła zmiękczające, były to: **1) folium Malvae minoris** – liść ślazu drobnego *Malva pusilla* Sm.; **2) folium Althaeae** – liść prawoślazu lekarskiego *Althaea officinalis* L.; **3) folium Violariae** – liść fiołka wonnego *Viola odorata* L. oraz **4) folium Acanthi** – liść akantu miękkiego *Acanthus mollis* L. [3]. Już Hahnemann uważa je za środek przestarzały w terapii.
4. **Herbae quatuor emollientes secundariae** – cztery drugie zioła zmiękczające. Składały się na nie: **1) folium Ciclae** – liść buraka liściowego, czyli boćwiny *Beta vulgaris* L. subsp. *vulgaris*; **2) folium Mercurialis** – liść szczyru rocznego *Mercurialis annua* L.; **3) folium Parietariae** – liść parietarii lekarskiej *Parietaria officinalis* L. oraz **4) folium Atriplicis sativae** – liść łobody ogrodowej *Atriplex hortensis* L. [3]. Podobnie jak poprzednie, zostały w leksykonie Hahnemanna uznane za specyfik przestarzały.
- Śladów dawnego składu tego zestawu można dostrzec się w ziółkach zmiękczających (*species ad cataplasma = species emollientes*) podanych przez Posnera i Simona (1855) [11]:
- Rp.:
- folium Malvae,*
folium Althaeae,
herba Meliloti citrini — ziele nostrzyka żółtego *Melilotus officinalis* (L.) Pall.
semen Lini — siemię lniane, aa,
M. f. spec.

Tabela 1. Różnice składu ziół zmiękczejących – *herbae emollientes* u różnych autorów. Gwiazdka oznacza surowce wymienne

Roślina macierzysta	<i>Herbae quinque emollientes</i>	<i>Herbae quatuor emollientes</i>		<i>Herbae quatuor emollientes</i>	<i>Spec. ad cataplasma</i>
		<i>primariae</i>	<i>secundariae</i>		
źródło i rok	[1] (1729)	[3] (1793–1799)		[5] (1824)	[11] (1855)
prawoślaz	+	+		+	+
fiolatek wonny	+	+		+	
ślaz drobny	+	+			
akant		+			
boćwina			+	+	
parietaria	+		+	+	
szczyr	+		+		
łoboda			+		
ślaz dziki				+	+
nostrzyk					+
len					+

Stosowane do sporządzenia ciepłego okładu (*cataplasma*) na mleku lub wodzie.

Oleje i sole żółdkowe

Olea tria stomachica – trzy oleje żółdkowe. Zaliczano do nich: **1)** *oleum Cydoniorum* – olej z pigwy pospolitej *Cydonia oblonga* Mill. – to olej tłusty wytłoczony z nasion (zawarty w liścieniach) [15]; **2)** *oleum Absinthii* – olej z piołunu, przy czym niejasne jest, czy stosowano olejek lotny destylowany z parą wodną z zieleńca (*aetheroleum Absinthii*), czy też macerat olejowy z zieleńca (*oleum infusum Absinthii* = *ol. cocctum Absinthii*). Dawne leczenie znało oba te preparaty z piołunu; w *Dispensatorium wiedeńskim* [1] znajdujemy pierwszy z nich, lecz np. w przeglądzie Posnera z 1855 r. – oba [11]. **3)** *Oleum masticinum* – olejek mastyksowy, jest to olejek lotny oddestylowany z mastyksu (*mastix*), czyli z wydzielin zebranej z uszkodzonych pędów pistacji kleistej *Pistacia lentiscus* L. (lentyszku) [1, 3].

Solami (łac. *sales*, błędnie *salia*) były nazywane w dawnej farmacji m.in. mieszaniny związków mineralnych wyłuskane z popiołu spalonych roślin, ale inne niż soda, która w recepturze ma zawsze odrębną nazwę łac. *soda* (lub rzadziej *natron*). Popiół z ziół zalewano wrzątkiem, a roztwór sączono i odparowywano [2]. Otrzymywano tak mieszaninę wykrystalizowanych soli nieorganicznych, tlenków (krzemionka rozpuszczalna) i wodorotlenków. Soli z ziół używano głównie do celów laboratoryjnych. Niektóre z nich nazywano czasami od gatunku rośliny, z której je otrzymano, różniły się bowiem składem. Trzy z nich tworzyły **tria salia stomachica** – trzy sole żółdkowe: **1)** *sal Absinthii* – sól z zieleńca *Artemisia absinthium* L.; **2)** *sal Cardui benedicti* – sól z zieleńca drapacza lekarskiego *Centaurea benedicta* (L.) L. (= *Cnicus*

benedictus L.) oraz **3)** *sal Centaurii minoris* – sól z zieleńca centurii pospolitej *Centaurium erythraea* Rafn [1]. Niektóre z tych soli poszczególni autorzy wymieniają osobno, np. *sal Absinthii* i *sal Cardui benedicti* znajdziemy w leksykonie Hahnemanna, a tę pierwszą podaje też rosyjska farmakopea okrętowa z 1806 r. [16] i jeszcze pięćdziesiąt lat później Pereira [8]. W miarę poznawania składu chemicznego tych soli, ich tradycyjne nazwy zastępowano łacińskimi nazwami związków chemicznych, które stwierdzono w nich w przewadze, np. u Graya [2] *sal Absinthii* ma synonim *carbonas potassae* – węgiel potasu, choć nie jest czystym związkiem.

Nasiona chłodzące

Tym dawnym terminem określano nasiona lub owoce podzielone na dwie grupy po cztery surowce, prawdopodobnie stosowane zewnętrznie jako składnik chłodzących okładów:

- 1) Semina quatuor frigida majora** – cztery większe nasiona chłodzące. Zaliczano do nich: **1)** *semen Citrulli* – nasienie arbuza *Citrullus lanatus* (Thunb.) Matsum. et Nakai [= *Cucurbita citrullus* L.]; **2)** *semen Cucurbitae* – nasienie tykwy *Lagenaria siceraria* (Molina) Standl. [= *C. lagenaria* L.; *L. vulgaris* Ser.] (lecz nie innych dyń!); **3)** *semen Cucumeris* – nasienie ogórka siewnego *Cucumis sativus* L. oraz **4)** *semen Melonum* – nasienie melona *Cucumis melo* L. [1, 3, 5, 10, 22]. Czerwiakowski jednak zamiast arbuza podaje (być może omyłkowo) dynię zwyczajną *Cucurbita pepo* L. [4]. Mieszanka równych części tych ziół była na przykład jednym ze składników złożonego proszku o nazwie *pulvis Haly* (= *pulvis contra phthisin Haly* [23]), mającego leczyć wrzody płucne i nieżyt [1] albo też suchoty (łac. *phthisis*).

Tabela 2. Skład ziół włosowych *herbae capillares* u różnych autorów i gatunki macierzyste. Na przecięciach wierszy i kolumn tabeli wpisano nazwę surowca zielarskiego w oryginalnym brzmieniu (u Graya [2] nazwa ang., pozostałe łac.). Połączone komórki reprezentują zakres nazw wieloznacznych

	Gatunek macierzysty	Źródło i rok			
		[1] (1729)	[3] (1793–1799)	[2] (1821)	[5] (1824)
mchy	płatnik pospolity <i>Polytrichum commune</i> Hedw. i inne gatunki	<i>polytrichon aureum</i>	<i>herba polytrichi aurei</i>	<i>golden maidenhair</i>	<i>polytrichum seu trichomanes</i>
	skrętek wilgociomierczy <i>Funaria hygrometrica</i> Hedw.	–	–	–	–
paprocie	zanokcica skalna <i>Asplenium trichomanes</i> L.	<i>trichomanes</i>	<i>herba asplenii rubri</i>	–	–
	zanokcica murowa <i>Asplenium ruta-muraria</i> L.	<i>adiantum album seu ruta muraria</i>	<i>herba rutae murariae</i>	<i>white maidenhair</i>	–
	jęczyznik zwyczajny <i>Phyllitis scolopendrium</i> (L.) Newman	–	–	<i>hart's tongue</i>	<i>scolopendrium seu ceterach</i> <i>phyllitis seu lingua cervina</i>
	śledzionka skalna <i>Asplenium ceterach</i> L.	<i>asplenium seu ceterach</i>	<i>herba ceterach</i>	<i>spleen wort</i>	–
	zanokcica ciemna <i>Asplenium adiantum-nigrum</i> L.	<i>adiantum nigrum seu capillus veneris</i>	–	<i>black maidenhair</i>	–
	<i>Adiantum capillus-veneris</i> L.	–	<i>herba capillorum veneris</i>	–	<i>capillus veneris</i>

2. ***Semina quatuor frigida minima*** – cztery mniejsze nasiona chłodzące (u Czerwiakowskiego [4] pod nazwą ***semina quatuor refrigerantia minima*** – schładzające), do których zaliczono: **1) semen Portulacae** – nasienie portulaki pospolitej *Portulaca oleracea* L.; **2) fructus Endiviae** – owoc cykorii endywii *Cichorium endivia* L.; **3) fructus Cichorii** – owoc cykorii podróżnika *C. intybus* L. oraz **4) fructus Lactucae** – owoc sałaty siewnej *Lactuca sativa* L. [22]. Jednak w starszym dyspensatorium austriackim [1] zamiast cykorii podróżnika widniało *semen Scariolae* – owoc sałaty jadowitej *L. serriola* L. Są to dwa podobne gatunki sałat. Z wyjątkiem portulaki surowce te były owocami typu nietupki, a nie nasionami.

Zioła włosowe

Zioła „włosowe” bądź „włosowate” były to surowce zielarskie, którym wygląd nadawały cienkie todyżki mchów i drobne, pozwijane liście paproci, stąd nazwa. Termin łac. *capillaris* pojawił się w odniesieniu do mchów i drobnych paproci pod koniec XV w. [17]. Zestawy nazywały się ***herbae quattuor capillares*** – cztery zioła włosowe lub ***herbae quinque capillares*** – pięć ziół włosowych i mogły zawierać mchy i paprocie dobierane w najróżniejszych kombinacjach. Możliwe surowce to: **1)** z mchów – ziele płatnika pospolitego *Polytrichum commune* Hedw., lecz zamiast niego niektórzy stosowali ziele skrętka wilgociomierczego *Funaria hygrometrica* Hedw. [por. 18], a z paproci – **2)** liście zanokcicy murowej *Asplenium ruta-muraria* L.; **3)** liście zanokcicy skalnej *Asplenium trichomanes* L. [3]; **4)** liście zanokcicy ciemnej *Asplenium adiantum-nigrum* L. [1, 2]; **5)** liście jęczyznika zwyczajnego *Phyllitis scolopendrium* (L.) Newman [2, 5]; **6)** liście śledzionki skalnej *Asplenium ceterach* L. [3] oraz **7)** liście

paproci z gatunku *Adiantum capillus-veneris* L. Należy pamiętać, że surowce z europejskich kłęczowych paproci, choć w farmacji zwane są *herba*, w istocie stanowią same liście (*folium*) wyrastające wprost z kłącza. Stosowane mchy mogły natomiast należeć do jeszcze innych nierozpoznawanych gatunków o stosunkowo okazałych pędach [por. 18]. Nazwy surowców u Graya [2] mają tylko brzmienie angielskie, ale łatwo dają się dopasować do odpowiedników łacińskich wymienianych we wcześniejszych źródłach (patrz tabela 2).

Farmakopea holenderska przedrukowana w 1824 r. [5] prezentuje już bardzo wieloznaczne nazwy składników ziół włosowych, których zakres ilustruje tabela. Wśród nich zioła nazwane błędnie *scolopendrium seu ceterach* to dwa gatunki – jęczyznik lub śledzionka. Ten pierwszy występuje dalej, ponownie pod nazwą *phyllitis seu lingua cervina*. Z innych źródeł wiadomo że w I połowie XIX wieku wycofano stosowanie mszaków w lecznictwie europejskim [18]. Zgodnie z jeszcze renesansową teorią sygnatur Paracelsusa zioła włosowe stosowano naskórną na porost włosów. Były one oczywiście bezużyteczne, a ich nieskuteczność na włosy wskazał już Hahnemann. W jego czasach nie dostrzeżono jeszcze działania moczo-pędnego tego złożonego specyfiku, która to właściwość pochodzi głównie od płatnika [por. 18].

Prawdopodobnie właśnie tę grupę ziół wymienia Kluk [14] pod zniekształconą nazwą *herba capillares*, nie podaje jednak jej składu ani zastosowania.

Myrobalany

Myrobalany (łac. *myrobalani*) to owoce indyjskich drzew z rodzajów *Terminalia* L. i *Phyllanthus* L. Nazwa *myrobalanus* to złożenie greckich słów *myron* – balsam

i *balanos* – żołądź, co ilustruje ich wygląd. Wszystkie myrobalany to jednak nie surowce aromatyczne, lecz garbnikowe. Dzieleno je na pięć rodzajów. Traktowano je jako odrębne surowce lub, częściej, stosowano równorzędnie, o czym świadczy ich nazwa jako zestawu: **myrobalani quinque** – pięć myrobalanów [2], (inaczej **myrobalanorum quinque species** – pięć gatunków myrobalanów [3] lub **myrobalanorum quinque genera** – pięć rodzajów myrobalanów [1]). Były to: **1) myrobalani belliricae** (= *myrobalani rotundae*) – owoce drzewa *Terminalia bellerica* Rheed; **2) myrobalani chebulae** (u [1] w zniekształconej pisowni *myrobalani cepulae*) – całkowicie dojrzałe owoce drzewa *Terminalia chebula* Retz. [3]; **3) myrobalani emblicae** – owoce drzewa *Phyllanthus emblica* L. (= *Emblica officinalis* Gärtn.); **4) myrobalani indae** (= *myrobalani indicae, nigrae, damassoniae*) – owoce drzewa *Terminalia chebula* Retz. zatrzymane w rozwoju wskutek żerowania wewnątrz owadów [10] (w fitopatologii zjawisko to nosi nazwę mumifikacji). Inni autorzy przypuszczali mylnie, jakoby gatunkiem macierzystym była *Terminalia buceras* Wright [19]. Wreszcie **5) myrobalani luteae** (= *myrobalani citrinae; myrobalani flavae*) – niedojrzałe owoce drzewa *Terminalia chebula* Retz. [1, 3, 10, 12]. Owoce te są podobne do owoców innego indyjskiego drzewa, *Spondias mombin* L., dlatego przejściowo mylnie uważano to drzewo za gatunek macierzysty [3].

Przykładowy preparat z użyciem pięciu myrobalanów, *roob myrobalanorum* (powidła z zagęszczonego soku tych owoców) zawierał m.in. *Rhabarbarum electum* – wyselekcjonowane kłącze rzewienia oraz *quinque generum myrobalanorum* – pięć rodzajów myrobalanów w równych częściach [1].

W XIX w. najszerzej w recepturze spotykamy *myrobalani chebulae*.

Trzy pieprze

Pipera tria – trzy pieprze, to kolejna grupa owoców, jaką podaje *Dispensatorium wiedeńskie* [1]. Znajdowały się w niej trzy różne rodzaje pieprzu, bliżej nieokreślone – mógł to być np. pieprz biały, zielony i czarny albo też inne owoce nazywane pieprzem, np. owoce papryki (pieprz turecki). Owoce te wchodziły w skład mieszanki ziołowej o nazwie *Species diapipeiron* – dost. ziółka z pieprzu, o działaniu żołądkowym:

Rp.
Pipera tria (6 części)
Anisi fructus
Thymi herba
Zingiberis radix po 1 części
M. f. spec. [1].

Preparat o zbliżonej nazwie *species diatrium pi-perion*, lecz o znacznie większej liczbie składników znajduje się w *Dispensatorium prusko-brandenburskim* z 1731 r. [23].

Trzy drwena sandałowe

Santala tria – trzy sandałowce (łac. *santalum* – drewno sandałowe), był to zestaw trzech drewn różnorodnych gatunków drzew, nazywanych sandałowymi dla podobnego zapachu. Dwa z nich są oczywiste, gdyż zna je powszechnie XVIII-wieczna farmacja: **1)** białe drewno sandałowe, należące do sandałowca białego *Santalum album* L., oraz **2)** czerwone drewno sandałowe, pochodzące z sandałowca czerwonego *Pterocarpus santalinus* L. fil. Jednak trzeci gatunek jest trudny do ustalenia, gdyż kilka innych rzadkich drewn nosiło nazwę *santalum*. Znano już w XVIII w. niebieskie drewno sandałowe *lignum santalinum coeruleum*, którego dostarcza siniawiec kampegowy *Haematoxylum campechianum* L. (gatunek macierzysty ustalono w XIX w., surowiec okazał się tożsamy z drewnem kampegowym *lignum campechianum*). Drugi możliwy surowiec to *santalum citrinum* – drewno sandałowca białego *S. album*, ale o barwie żółtej, traktowane jako odrębny surowiec leczniczy (żółtawe drewno pochodzi ze starszych drzew [10]). Podobnego żółtego drewna dostarczał też inny gatunek, *Santalum freycinetianum* Gaudich. [10], czy jednak wykorzystywano go już w XVIII w.?

Trzy drwena sandałowe wchodziły np. w skład ziółek o nazwie *species diatrium santalon* – ziółka z trzech sandałowców, skomplikowanego preparatu złożonego [1] o nieznanym bliżej działaniu leczniczym.

Zestawy wód leczniczych

Prócz powyższych zestawów ziół, dawna farmacja zna jeszcze pogrupowane wody aromatyczne (łac. *aquae aromaticae*). Woda aromatyczna to preparat prosty (*simplicium*), według najstarszych źródeł otrzymywany jako produkt destylacji z parą wodną suchego surowca olejkowego [8]. Stosowano je wewnątrz i zewnątrz.

1. **Aquae quatuor pleuriticae** – cztery wody płucne (od łac. *pleuritis* – zapalenie opłucnej). Były to wody aromatyczne sporządzone z następujących ziół: **1)** *herba Benedicti* – ziela drapacza *Cnicus benedictus* L.; **2)** *herba Sylibi mariani* – ziela ostropestu plamistego *Silybum marianum* (L.) Gärtn.; **3)** *herba Scabiosae* – ziela świerzbnicy polnej *Knautia arvensis* (L.) Coult. oraz **4)** *herba Taraxaci* – ziela mniszka lekarskiego *Taraxacum* spp. [1, 3].

Niektóre dzieła farmaceutyczne z XVIII i pierwszej ćwierci XIX stulecia wymieniają nazwy pewnych grup ziół lub pewnych preparatów prostych, o jednakowym działaniu leczniczym. Tworzą one zestawy liczące po 3, 4 lub 5 gatunków lub preparatów. Skąpe informacje na temat ich stosowania zawarte w farmakopeach i dyspensatoriach oraz analiza ich nazewnictwa pozwalają zakładać, że nie tylko przypisano im określone wspólne działanie farmakologiczne, ale także że zioła te stosowano w pewnych recepturach łącznie.

2. **Aquae quatuor catarrhales** – cztery wody katarowe (tj. przeciwnieżytowe). Należały do nich następujące preparaty: **1)** *aqua Farfarae* – woda aromatyczna z ziela podbiału *Tussilago farfara* L.; **2)** *aqua Taraxaci* – z ziela mniszka lekarskiego *Taraxacum spp.*; **3)** *aqua Scabiosae* – z ziela świerzbnicy polnej *Knautia arvensis* (L.) Coult. oraz **4)** *aqua Veronicae* – z ziela przetacznika leśnego *Veronica officinalis* L. [1, 3].
3. **Aquae tres puerperarum** – trzy wody potogowe (od łac. *puerpera* – potożnica, rodząca). Były to: **1)** *aqua Cardui Mariae* – woda aromatyczna z ostropestu plamistego *Silybum marianum* (L.) Gärtner. (użyta część rośliny nie została podana: ziele? owoce?); **2)** *aqua Chamaepityos* – woda z ziela dąbrówki żółtokwiatowej *Ajuga chamaepitys* (L.) Schreb. oraz **3)** *aqua Melissa* – woda z ziela lub liści melisy lekarskiej *Melissa officinalis* L. [1]. Ślad *aquae tres puerperarum* odnajdujemy jeszcze w polskim *Komentarzu do VIII wydania Farmakopei austriackiej z 1907 r.* [13]. Znajduje się tam mieszanka o podobnej nazwie *species puerperales* – ziółka potogowe, lecz już o innym składzie.:

Rp.

kwiatów dziewanny 1 część

nasion melonowych 1 część

kłączy perzu 2 części

korzenia słodniowego [= lukrecjowego], 2 części

ziótek ślazowych [= ziela ślazu] 2 części

M. f. spec.

Mamy tu aż cztery surowce śluzowe, zapewne więc z takiej mieszanki sporządzano odwar lub macerat. Czy były to ziółka do okładów?

Omówienie i wnioski

Dispensatorium wiedeńskie z 1729 r. wymienia zestawy ziół i preparatów pod następującym nagłówkiem: *Observationes circa varia simplicia sub uno nomine saepius comprehensa* – uwagi na temat różnych leków prostych często określanych jedną nazwą [1]. Dla większości podanych wyżej ziół dysponujemy informacją, że mieszano je *ana partes aequales* i traktowano jako jeden składnik podczas przyrządzania dalszych leków złożonych.

Skład ziół w poszczególnych zestawach był z biegiem czasu modyfikowany, co mogło wynikać z nieporozumień, niestaranności (jak w wypadku ziół zmiękczających i włosowych) lub celowej zamiany na składnik o silniejszym działaniu.

Krytycznie na temat niektórych ziół wypowiadał się już Hahnemann (przed

1800 r.). Zaś w I ćwierci XIX w. można przyjąć, że wiedza o nich zanikła, przestano je stosować (przynajmniej w lecznictwie oficjalnym), gdyż literatura przestaje wspominać o tych zestawach. Polski autor Ignacy Rafał Czerwiakowski w połowie XIX w. pisze na przykład o *flores quatuor cordiales: tyle znane kiedyś*, tj. tak bardzo sławne dawniej [4]. Ma się wrażenie, że zarówno on, jak i rok wcześniej Rosenthal [10] wymieniają zestawy ziół tylko z tego powodu, że wydają obszernie monografie. Zauważmy, że farmakopee i dzieła botaniczno-lekarskie zwykle wzmiankują dane surowce roślinne jeszcze długo po tym, jak dana roślina wyszła z faktycznego użycia i zanikła z aptek oraz targów zielarskich. Nic dziwnego, z perspektywy dzisiejszej wiedzy widzimy, że działanie lecznicze ziół z większości zestawów rozpoznano zupełnie błędnie – w zasadzie z wyjątkiem niektórych surowców wiatropędnych i śluzowych.

W nazewnictwie niektórych zestawów ziół odnajdujemy echa dawnych podziałów surowców leczniczych pod względem ich działania — na ciepłe (czyli rozgrzewające), zimne (lub chłodzące), suche (lub wysuszające) i wilgotne, zgodnie z nauką Galena.

Omawiane zestawy ziół są w zasadzie obce polskiej farmacji. W *Dykcyonariuszu roślinnym* Kluka wydanym po raz pierwszy w latach 1786–1788 [14] odnajdujemy tylko zniekształcony termin *herba capillares*. Farmakopea Królestwa Polskiego z 1817 r. [20] nie postępuje się nazwami żadnych zestawów, choć zawiera większość gatunków leczniczych, także egzotycznych, które wchodziły w ich skład (por. np. [21]). Wielotomowa *Botanika szczególna* Czerwiakowskiego wydana w Krakowie w latach 1849–1863 [4], jak już wyżej wspomniano, wzmiankuje przy niektórych roślinach nazwy omawianych zestawów. Czerwiakowski nie precyzuje, czy nazwy te znane mu są z polskich źródeł, czy też – co jest bardziej prawdopodobne – z bogatej literatury zagranicznej, z której korzystał zestawiając swój wykaz. Jego *Botanika szczególna* nie jest dziełem dla farmaceuty ani dyspensatorium, które by komentowało jakkolwiek lekospis bądź wzbogacało go o recepty. Jest to jedynie przegląd systematyczny królestwa roślinnego, uwzględniający wartości użytkowe roślin i ciekawostki na ich temat.

Określenia *większe, mniejsze* w nazwach zestawów są problematyczne, nie dotyczą bowiem rozmiaru poszczególnych surowców (np. owoców). Być może mają więc oddawać silniejsze lub słabsze działanie lecznicze? Jeśli tak, to byłoby to jeszcze echo nauk Galena, zgodnie z którymi przyporządkowywano surowcom po pięć stopni gorąca, zimna, suchości lub wilgotności (taką terminologię znajdziemy np. u Syreniusza [7]).

Zastanawia fakt, że w dziełach farmaceutycznych tego okresu nie wyróżniano *herbae amarae* – ziół gorzkich, choć określenie to jest dość popularne

Określenia *większe, mniejsze* w nazwach zestawów są problematyczne, nie dotyczą bowiem rozmiaru poszczególnych surowców (np. owoców). Być może mają więc oddawać silniejsze lub słabsze działanie lecznicze? Jeśli tak, to byłoby to jeszcze echo nauk Galena, zgodnie z którymi przyporządkowywano surowcom po pięć stopni gorąca, zimna, suchości lub wilgotności (taką terminologię znajdziemy np. u Syreniusza).

w języku potocznym i do dzisiaj stosujemy je w zestawie pod postacią czteroskładnikowej nalewki gorzkiej *Tinctura amara*.

Otrzymano: 2009.03.10 · Zaakceptowano: 2009.03.17

Piśmiennictwo

1. Dispensatorium pharmaceuticum Austriaco-Viennense. J. J. Kümer. Viennae Austriae 1729.2.
2. Gray S.F.: A supplement to the pharmacopoeia being a treatise of pharmacology in general. Thomas & George Underwood, London 1821.
3. Hahnemann S.: Apothekerlexikon. Siegfried Lebrecht Crusius, Leipzig 1793, 1795, 1798, 1799. www.zeno.org – Zenodot Verlagsgesellschaft mbH, dostęp: luty 2009 r.
4. Czerwiakowski I. R.: Botanika szczególna. Drukarnia C. K. Uniwersytetu, Kraków, cz. 1 (1849), cz. 2 (1852), cz. 3 (1859), cz. 4. (1859), cz. 5 (1860), cz. 6 (1863).
5. Pharmacopoea Batava. Ed. J. F. Niemann, Mediolani 1824.
6. Madaus G.: Lehrbuch der biologischen Heilmittel. Georg Thieme Verl., Leipzig 1935; 3: 357–648; 4: 649–927; 5: 928–1187; 6: 1188–1468; 7: 1469–1720; 8: 1721–2001; 9: 2002–2286; 10: 2287–2588; 11: 2589–2864.
7. Syreniusz S.: Zielnik herbarzem z języka łacińskiego zowią [zowion]. W drukarni Bazylego Skalskiego, Kraków 1613.
8. Pereira J.: The Elements of Materia Medica and Therapeutics. 3rd American ed. Blanchard & Lea, Philadelphia 1854.
9. Materia Medica Americana. I. I. Palmius, Erlangae 1787.
10. Rosenthal D. A.: Synopsis plantarum diaphoricarum. Systematische Übersicht der Heil-, Nutz- und Giftpflanzen aller Länder. Verlag von F. Enke, Erlangen 1862.
11. Posner L., Simon C. E.: Handbuch der speciellen Arznei-Verordnungslehre. Verlag von A. Hirschwald, Berlin 1855.
12. Pharmacopoea hispanica. Societas Typogr. Classicorum Italiae Scriptorum. Mediolani 1826.
13. Lemberger I.: Komentarz do ósmego wydania Farmakopei austriackiej. Tom 2. Część szczegółowa. Galicyjskie Towarzystwo Farmaceutyczne „Unitas” w Krakowie, Kraków 1907.
14. Kluk K.: Dykcyonarz roślinny. Drukarnia Księży Pijarów, Warszawa 1808.
15. Sayre L. E.: A manual of organic materia medica and pharmacognosy. 4. ed., P. Blakiston & Son Co., Philadelphia 1917.
16. Pharmacopoea navalis rossica. Petropoli 1806.
17. Pearce J. M. S.: Capillaries. Eur. Neurol. 2007; 58: 128.
18. Drobnik J., Stebel A., Bacler B.: Materiały do znajomości wykorzystania mchów i wątrobowców w dawnym lecznictwie. Ann. Acad. Med. Siles. 2008, 62 (2): 157-166.
19. Felter H.W., Lloyd J.U.: King's American dispensatory. 18th ed., Ohio Valley Co., Cincinnati 1898.
20. Pharmacopoea Regni Poloniae. Edita a Consilio Supremo Sanitatis Varsoviae 1817.
21. Woroniecka M.: Surowce egzotyczne w czterech wydaniach Farmakopei polskiej (1817–1971). [W:] Kuźnicka B. (red.): Historia leków naturalnych. Instytut Historii Nauki PAN, Zakład Historii Nauk Biologicznych i Farmacji. Warszawa 1999, 5, 43-105.
22. Dispensatorium pharmaceuticum Brunsvicense. Offic. Libraria Orphanotrophi. Brunsvici 1777.
23. Dispensatorium regium electorale borusso-brandenburgicum. Typis Joh. Gotofr. Michaelis, Berolini 1731.